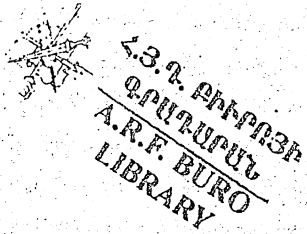

ԴՐՈՇՆԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՍԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ՄԱՏՆԻՉ ԲԱԽԱԼԵԱՆԻ ՍՊՍՆՈՒՄԸ

Բաղէշի տեղական Դաշնակցական Կոմիտէի որոշմամբ մահի դատաւարութեցաւ Քահսի փաշայի աջ բազուկ մատնիչ Սաշիկ Բախալեանը: Վճիռը գործադրուեցաւ ամենայն յաշտութեամբ: Բախալեանի գործունէութեան մասին ընթերցողը մասամբ գաղափար կը կազմի ներկայ համարում տպագրած մեր ընկերոջ յիշատակարանի մի հատուածից: Հետեւեալ համարում կը տպագրենք դրա վերաբերեալ մանրամասն թղթակցութիւնը:

Փետրեար, 1895 թ.

Ղերջին ժամանակներս համարեա բոլոր թերթերը, թէ հայ և թէ օտարազգի, թէ օրինական և թէ ոչօրինական լինեն են Տաճկահայաստանում կատարած և կատարող սարսափներէ նկարագրութեամբ:

Փաստերը պարզ կերպով ցոյց են տալիս, որ տաճիկ կառավարութիւնը քար ու քանդ է արել տասնեակ հայ գիւղեր, սրի, կրակի ձարակ է դարձրել հազարաւոր հայ արարածներ, որ տաճիկ զինուորները մի առանձին բաւականութեամբ կատարել են իրենց տէրերի հըրամանը, պատահելով մայրերի որովայններ, այրելով կենդանի մարդկանց, զազուխի անցկացնելով հարսներին, որ քրդերը նիզակների ծայրերին են բարձրացրել մանուկներին, որ տաճիկ ամբոխը զանազան քաղաքներում յարձակել է ահագին բազմութեամբ անգէն, անպաշտպան հայ ժողովրդի վրայ, սպանելով, վիրաւորելով հարիւրաւոր մարդիկ... Մի խօսքով մենք պարզ տեսնում ենք որ մահմեդական աշխարհը բարձրացել է հայերի դէմ:

Սակայն այս դէպքերի հետ միաժամանակ նոյն Տաճկաստանում տեղի են ունեցել և այլ բնաւորութիւն կրող իրողութիւններ, որոնք ներկայ պարագաներում իրենց իսկական նշանակութիւնը չեն ստանում մեր աչքում, որոնց վրայ մենք հարկաւոր ուշադրութիւնը չենք դարձնում, այնքան վրդովեցուցիչ են կատարած գազանութիւնները, այնքան սաստիկ է այդ դժոխային պատկերների տպաւորութիւնը, այնքան խոր է զգացած հասարակութիւնը սաստնցիկների և միւս «պատամբ» հայերի գլխին գործ դրած «կարգ վերականգ-

նելու», «խաղաղութիւն հաստատելու» եղանակից:

Բայց այդ հարկաւոր է անել. հարկաւոր է սառը կերպով նայել իրականութեան վրայ, ուշադրութեամբ քննել այդ ըստ երևոյթին մանր-մունր, աննշան, բայց իսկապէս շատ մեծ նշանակութիւն ունեցող փաստերը: Միմիայն այդ կերպով մենք կարող ենք ձանաչել աշխատաւոր ժողովրդի իսկական թշնամիներին, միայն այդ ժամանակ մենք կարող կը լինենք զանազանել ժողովրդի բուն, մշտական թշնամուն պատահական, ժամանակաւոր թշնամիներից:

Թողնելով անցեալը, յիշատակենք այստեղ մի քանի փաստեր, որոնք կատարել են շատ մօտ ժամանակներս:

Սուլթանի կառավարութիւնը Սասունի կոտորածից յետոյ բանտարկում է իր գործակից, իր օգնական քիւրդ ցեղապետներին և միայն ահագին կաշառք առնելուց յետոյ ազատ թողնում: Նորա սոված պաշտօնեաները յարձակում են քիւրդ գիւղերի վրայ, բանտարկում բնակիչներին և կողոպտում նրա ամբողջ հարստութիւնը: Քիւրդ կանայք և կոյս աղջիկներ բռնաբարւում են և մի քանիսը մեռնում են զինուորների անգթութիւններից: Նոյն սուլթանի հրամանով թունաւորում են Սուրէյա փաշային, կախաղան բարձրացնում նրա վրէժաւոր որդոց և կնոջ եղբօրը: Զինուորական և քաղաքային բժշկական դպրոցները ենթարկում են խուզարկութեան և աշակերտները տասնեակներով բանտր թափւում.....

Այս փաստերը պարզ ցոյց են տալիս, որ մահմեդականութիւնը, քրիստոնէութիւնը կամ հայութիւնն այստեղ չնչին դեր են խաղում: Եւ եթէ կոտորում, թաւանում, կողոպտում են հայերին, դորա պատճառը ներանց հայ լինելը չէ, այլ այն, որ կարծի է նրանց անպատիժ կերպով թաւանել և կոտորել: Մենք տեսնում ենք, որ եթէ վեհափառ սուլթանը իր վսեմաշուք փաշաներով մի օր մահմեդականութեան դիմակի տակ կոտորել է ալիս իր շահերին քիչ թէ շատ քնասող քրիստոնեայ տարրին, մի ըոպէ անգամ չի տատանւում ամբողջ մի նահանգ սրի, կրակի մատնելու, ամայի, աւերակ

դարձնելու, հազարաւոր «հպատակներին» սրի բերան տալու, մի ուրիշ օր, լրբաբար դէն ձգելով դիմակը, նոյն անգթութիւնները գործ է դնում իր օգնական, իր կրօնակից բրդերի դէմ, բանտարկում է մահմեդական կրօնի պատկանող ուսանողներին, թունաւորում է իր ուղղափառ փաշային, կախում նրա որդոց... հենց որ կողոպտելու մի նոր առիթ է ներկայանում, հենց որ միորեւտ արգելք է նկատում իր սանձարձակ ընթացքի դէմ:

Ուրիշ կերպ էլ չի կարող լինել. սուլթանը և փաշաների, դայմագամների, փօլիսների, զապտիանների այդ ահագին լէգիօնը չեն կարող այլ կերպ իրենց գոյութիւնը պահպանել: Նրանք պէտք է ծծեն խաղաղ ժողովրդի դառն աշխատանքը, նրանք պէտք է ամեն փոքր պատեհ դէպքից օգուտն կողոպտելու ձեռքն ընկածին, ով ուզում է նա լինի՝ արհամարած գեաւուրը, իր կրօնակից կիսավայրենի քիւրդը, թէ իր եղբայր տաճիկ գիւղացին: Ուրիշ ինչ կերպ այդ աւազակ փաշաները իրենց աւազակապետ սուլթանի հետ կարող են Բօսֆօրի ափին պալատներ կառուցանել, պատել իրենց հարիւրաւոր հօրիներով, իրենց սանձարձակ անասնական կրքերին կատարեալ ազատութիւն տալ:

Զգու՛մ է արդեօք մահմեդական տարրը այդ իր վրայ ծանրացող լուծը, մտածո՛ւմ է արդեօք նա բռնակալ կառավարութեան արդարութեան կամ անարդարութեան վրայ, փորձե՛ր է անում արդեօք քիչ թէ շատ բարեփոխելու իր դառը վիճակը, մի որևէ ձգտում նկատու՛մ է նրա մէջ հետևելու արդէն յեղափոխական դրօշակը բարձրացրած հայ տարրին:

Դժբախտաբար շատ քիչ:

Մահմեդական տաճիկ ամբոխը դարերի ընթացքում վարժած, ընտելացած խոնարհութեան ազնւականների և հոգևորականների ամուր ձեռի տակ, ապրած լինելով այդքան ժամանակ բռնակալութեան լծի տակ, համարում է այդ լուծը մի շատ բնական երևոյթ: Դարերի ընթացքում մտալով տգէտ, անհաստ, քաղաքակիրթ աշխարհից անջատուած, նա չէ կարողացել դեռ ևս դուրս գալ մօլլանների աղղեցութեան տակից, չէ դադարել դեռևս սուլթանին համարել Աստուծոյ ներկայացուցիչ երկրիս վրայ և աղաներին իրենց «օրինաւոր» պետեր:

Ահա թէ ինչու նա դեռևս չի զգում իրերի անբնական լինելը, ինչու նա դեռ փորձ չի փորձում ազատել իրեն ճնշող արիւնարբու բռնակալ իշխանութիւնից:

Եւ ոչ թէ միայն ամբոխն այդպէս չէ վարւում, այլ և իր տգիտութեան շնորհիւ զէնք է դառել այդ բռնակալութեան ձեռքին, պատրաստ լինելով իւրաքանչիւր

րուպէ յարձակել «ապստամբ հայերի», վրայ և նրանց անխնայ կոտորել, երկակայելով, որ իւր շահերն է պաշտպանում: Միամիտ անբոխ, նա դեռ իրեն կարծում է այն հին, երանելի ժամանակներում, երբ իսկապէս տէր էր երկրին, երբ նա կարող էր ազատ համարձակ շահագործել «հպատակ գեաւուրներին»: Նա չի նկատում, որ պատմական հոսանքը զատել է իրանից ազնուական դասը, դժ, զօրութիւն է տուել հոգևորականներին. նա դեռ չի զգում, թէ մինչև ինչ աստիճանի է կախած իր ցաւալի վիճակը այդ դասերի տիրապետութիւնից: Նա չի հասկանում, որ տնտեսական զարգացման զօրեղ ոյժը աւելի և աւելի է նսեմացնում նախկին անհասարակութիւնը քրիստոնեայ և մահմեդական ազգաբնակչութեան մէջ, որ հենց այդ ոյժը մի քանի ժամանակից յետոյ զրօյի կը դարձնի այդ անհասարակութիւնը: Աաղեմի յիշողութիւնների սպաւորութեան տակ նա անուշադիր է թողնում իւր ներկայ գլխաւոր թշնամուն և իւր ոյժը գործ է դնում այն տարրի դէմ, որը բոլորովին փրօտափար չէ նրան և որի ներկայ գոյութիւնից նա այդքան չնչին առաւելութիւններ ունի...

Քիւրդ տարրը համեմատաբար քիչ է շփուում սուլթանի բռնակալութեան հետ: Բայց մեք տեսնում ենք այսօր, ինչպէս սուլթանի կառավարութիւնը իւր ձանկերը մեկնում է դէպի նրանց և շոյելով ցեղապետներին, իւր ցանցերի մէջ է փաթթում ամբողջ ժողովուրդը: Բացի այդ՝ կիսավայրենի անասնապահ քիւրդ տարրը թող լաւ հասկանայ, որ իւր գիւնտորական ուժի, սուլթանից ստացած մարմինի հրացանների դէմ կայ մի աւելի զօրեղ զէնք, դա տնտեսական ոյժն է, որն իրեն պակասում է: Եթէ նա ցանկանում է շարունակել ապագայում ևս իւր կեանքը, եթէ նա չէ ցանկանում պարտութիւն կրել գոյութեան կուրի ասպարէզում, եթէ նա չէ ցանկանում ջնջել վերանալ մարդկութեան շարքից, նա պէտք է թողնի իր ներկայ կիսաաւազակային կեանքը, պէտք է դիմի խաղաղ պարապմունքների և հաշտ ապրի հարևան ազգերի հետ:

Ամենքին էլ յայտնի է, որ այն թշնամական դրութիւնը, որ այսօր նկատում ենք հայ և մահմեդական տարրերի մէջ սկզբներում, նախ քան յեղափոխութեան սուր կերպարանը ստանալը, այնքան զօրեղ չէր, որքան այժմ է: Յայտնի է նոյնպէս սուլթանի կառավարութեան գործոն դերը այս թշնամութիւնը սաստկացնելու և տարածելու դործում շէյխերի, մօլլանների և այլ միջոցներով: Բայց ինչ արին դրա դէմ՝ հայ յեղափոխականները:

Պէտք է խոստովանուած, որ մեր 80-ական թւականների յեղափոխական քարոզիչները դրական հողի վրայ էին կանգնած. նրանք մտնում էին մահմեդական-

ների, գլխաւորապէս քրդերի մէջ, հասկացնում իրերի գրուածիւնը և նրանց հետ միասին աշխատում ապստամբութիւն առաջ բերել սուլթանական կառավարութեան դէմ: Սակայն 90-ական թւականներին, երբ կրքերը չափազանց յուզած էին Կարինի կոտորածի առթիւ, երբ հայ երիտասարդների մի մասի մէջ տիրապետում էր վրէժխնդրական ոգին, որ շատ բնական էր այդ ընկերին, քրդերի և տաճիկների մի քանի սպանութիւնները բորբոքեցին արդէն գոյութիւն ունեցող թշնամութիւնը և մեր դէմ հանցին ամբողջ քիւրդ ցեղեր, որոնք շղթայի նման բռնել են ռուս-տաճիկական և պարսկա-տաճիկական սահմանագծի գլխաւոր սաւը: Այնուհետև դժուարանում է մարդկանց և զէնքերի տեղափոխութիւնը, զինակիր խմբերը կորստաբեր ընդհարումներ են ունենում քրդերի հետ և այն մարտական խմբերը, որոնք կազմակերպւած էին յատկապէս սուլթանի կառավարութեան դէմ կռւելու համար և պաշտպանելու երկրի խաղաղ ու կեղեքող տարրը յարձակումներից, թալանից և այլն, կոտորածն քրդերի ձեռքով (այլազերտցի ծերունի Յարութիւն աղայի խումբը, Արաբոյի խումբը և այլն): Իսկ Սասունի գործում քրդերի թշնամական վերաբերումը հասաւ իր գագաթնակետին: Աւելի ցաւալին այն է, որ սասունցոց դէմ էին եղել այնպիսի ցեղեր, որոնք մի ժամանակ եղբոր պէս էին ապրելիս եղել նրանց հետ, բայց որոնք թշնամացել են մասամբ սուլթանի կառավարութեան դրդամբ և մասամբ էլ հայ յեղափոխականների անտակտ, անխոհեմ ընթացքի պատճառով:

Այս դառը դասերից, այս սարսափելի կոտորածներից յետոյ, կը դարձնենք արդեօք հարկաւոր ուշադրութիւնը օտարազգի տարրերի ընդդիմադրական սարսափելի ուժի վրայ: Քրդերը գրգռւած են այժմ, կարգում ենք մեր ընկերոջ յիշատակարանում: սպասենք՝ որ դարնան հայերի գլխին դառնայ այդ գրգռումը, որ նորից սկսեն իրենց աւերումները, և եթէ հայերի կողմից մի նոր շարժում լինի կառավարութեան դէմ, դարձեալ գործիք դառնան նրա ձեռքին: Յրապիղծում տաճիկ ամբոխը, — այն ամբոխը, որը մի քանի տարի առաջ միայն ձեռք ձեռքի աւած հայ և յղին ազգաբնակչութեան հետ, կռուում էր փթած, նեխած կառավարութեան անբարոյական ներկայացուցիչների դէմ, — այսօր պատրաստութիւն է տեսնում հայերի կոտորածը առաջ բերելու: նոյնը և ուրիշ քաղաքներում: սպասենք, որ այդ էլ իրագործւի, հազարաւոր զոհեր նորից ընկնեն ի մեծ ուրախութիւն արիւնհարու սուլթանի...

Ժամանակ է հարցին աւելի լուրջ կերպով նայելու, դէն ձգելով զանազան թիօն, անմիտ գաղափարներու համարելով մեր գլխաւոր, արմատական թշնամին սուլթանի...

նի կառավարութիւնը, կենտրոնացնենք նրա դէմ մեր գլխաւոր ուժերը և աշխատենք ամեն կերպ ոչ թէ գրգռուել օտարազգի ազգաբնակչութիւնը, ոչ թէ առանց այն էլ գոյութիւն ունեցող ահաբեկ թշնամական յարաբերութիւնը զօրացնել աւելի ևս, այլ հասկացնենք նրանց թէ գործով և թէ խօսքով մեր նպատակը, բացատրենք իրենց իսկական շահերը, որ հենց իրենք կազմեն յիշենք՝ կառավարութեան դէմ մի զօրեղ մարմին, որ իրենք էլ ձեռք մեկնեն մեզ մեր անհաւասար կռուի մէջ:

Մենք մեզ չենք խաբում: Մենք շատ լաւ ենք ճանաչում մեր դիմացի բոլոր խոչընդոտները: Մենք շատ լաւ գիտենք, որ մեր դէմ ունենք մահմեդական ամբոխի տրգիտութիւնը, մոլեռանդութիւնը, դարևոր ատելութիւնը, որ մեր նպատակին կը խանգարեն մահմեդական տարրի մի քանի քաղաքական արտօնութիւնների բեկորները, որ դժուար է հաշտեցնել լեռնաբնակ անասնապահ տարրը երկրագործի հետ...

Այս բոլորն ի նկատի ունենալով հանդերձ՝ մենք դարձեալ յոյս ունենք: Յոյս ունենք, որովհետև տեսնում ենք, որ մահմեդական աշխարհը, անկարող լինելով անջատուած մնալ, ի մեծ դժգոհութիւն իւր հոգևորական և ազնւական դասի, ստիպւած է շփուել քաղաքակիրթ ազգերի հետ, ենթարկւել նրանց ազդեցութեան, որովհետև համոզւած ենք, որ կեանքի նոր պահանջները կը պատռեն վերջապէս մի օր այն անշարժութեան, մեռելութեան պատեանը, որի մէջ փակւած է մնացել հարիւրաւոր տարիներ մահմեդական տարրը, որ դէն կը ձգեն այն կրօնական կեղևը, որի մէջ հոգևորական դասն աշխատում է պահել ժողովրդի ոգին, արգելելով նրան ազատ շունչ քաշել: յոյս ունենք, որովհետև արդէն տեսնում ենք տաճիկ ժողովրդի զարգացած մասի մէջ միութարական երևոյթներ:

Յարաբերութիւնների այս լարւած դրութեան մէջ մենք տեսնում ենք, որ Բաղէշում հայերը և տաճիկները միացած գաղտնի ժողով են կազմում փաշայի դէմ: մենք պատահում ենք պալատական բարձր շրջաններում Ղազի Օսման փաշայի նման լուսամտ մարդու, Սուրէյա փաշային, որը զոհ է գնում իւր գաղափարների և համարձակ խօսքերի պատճառաւ: Սուրէյա փաշայի որդոց և նրանց մերեղբօրը կախաղան բարձրաստիճան արքայի մարդու մարդու մահուան արդար վճռով լուծելու փորձի համար: Իսկ աւելի միութարական է յեղափոխութեան գաղափարի տարածելը տաճիկ երիտասարդութեան մէջ: յիշատակարար Բիւրքիայ՝ ազատամեջ կուսակցութեան գոյութիւնն արդէն յայտնի է: Զինւորական և քաղաքային բժշկական դպրոցների աշակերտների մէջ եղած խուզարկութիւնները և դրան յա-

ջորդած զինւորական դպրոցի ուսանողները ձերբակալու-
 թիւնները սոսկալի բարոյական հարած է սուլթանի
 կառավարութեան: Ի սրտէ շնորհաւորում ենք տաճիկ
 երիտասարդութեան այդ քայլը յեղափոխութեան փշոտ
 ուղի վրայ: Հաւատացած ենք, որ այդ ձերբակալութիւն-
 ները, բանտերի սոսկումները աւելի զարկ կը տան
 սկսած շարժման և առաջին քայլին կը հետևին երկ-
 րորդը, երրորդը...

Ներկայ ըստ էութեամբ թոյլ է, շատ է թոյլ մահմե-
 դական տարրի սուլթանի դէմ ուղղած ընդդիմադրա-
 կան ոյժը, գեռ նոր է սկսում ծագել յեղափոխական
 գաղափարը տաճիկ երիտասարդութեան մէջ, դեռ այդ
 գաղափարը չի կարողացել որոշ գոյն ստանալ այդ մենք
 խոտտովանում ենք: Բայց որովհետև նոր է սկսում,
 որովհետև շատ է թոյլ ձեռք մեկնենք նրան, աշխա-
 տենք, որ ընկած կայծը բորբոքի, դառնայ սոսկալի
 հրդեհ, որը կը վառի սուլթանի կառավարութեան
 բոլոր հիմքերը, իսպառ կոչնչացնի այդ նեխած դի-
 կից առաջացած ամեն տեսակ միազմները և առաջ կը
 բերի Յաճկաւատնում ապրող ժողովուրդների վերածը-
 նութիւնը:

Ա. Մանուկ

(ՄԵՐ ԸՆԿԵՐՈՋ ՅԻՇԱՏԱԿԱՆՈՒՄ)

ԲՈՒՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՐ ԲԱՂԷՇՈՒՄ

Նաև քան վանի անգլիական հիւպատոսի օգնականի
 Բաղէշ գալը Բաղէշի կուսակալը պատրաստում է ինքը
 մի մազմաթա, որ իբր թէ հայերի (մանաւանդ Բաղէշի
 հայերի) խնդրանք ինքը՝ կուսակալը գնաց Սասուն,
 ամեն ինչ կարգի գցեց և վերադարձաւ իբր հայերը
 յայտնել են փաշային, թէ իրենք լսել են և հաւա-
 տացած են, որ Սասունում հայ աւազակներ կան, որոնք
 մեծ փնտններ են հասցնում երկրին. իբր իրենք՝ այդ
 խելքը հայերը չեն կամենում, որ իրենց աւազակ եղ-
 բայրների շնորհիւ արատաւորած լինի վսեմաշուք սուլ-
 թանի աչքին իրենց անարատ պատիւը և այդ պատճա-
 ոով խնդրում են «նորին բարձրապատիւ» կուսա-
 կալից պատժել խստորէն Սասունում և այլ տեղ գրան-
 լող հայ աւազակներին:

Պուսակալ փաշան այդ մազմաթան կազմելուց յետոյ
 ստիպում է Բաղէշի իշխաններին, որ ստորագրեն: Ամենից
 առաջ ստորագրում է մի կեղտոտ հայ պաշտօնեայ
 Բախալեան ազգանունով: Յետոյ տանում են ստորագր-
 րել տալու նախ Աւետիս էֆ. և յետոյ այլոց: Աւետիս
 էֆ., երբ կարգում է այդ խայտառակ մազմաթէն, կա-
 տաղում է և անարգելով դուրս է անում այդ վարձկան
 հային իր սնից:

«Անիծած շուն, ասում է նա, երբ ենք մենք խնդրել,
 որ նա գնայ Սասունը քար ու քանդ անի, երբ և ո՞վ է
 սասունացոց աւազակ համարել, երբ են նրանք աւազա-
 կութիւն արել. ինչպէս որ ինքը բանտի մէջ ամնջանք-

ներով մահացրեց տասնեակ հայեր, ինչպէս որ անմեղ
 տեղը կախել տւեց Վարդենիսցի Մարգար վարժապե-
 տին, այնպէս էլ ինքն իր կամքով կոտորել տւեց սա-
 սունցիներին: Ո՞վ է նրան բան խնդրել:

«Ես 80 տարեկան եմ, աւելացնում է նա, ոտս գերեզ-
 մանում է, մահից էլ չեմ վախենում: Երբ այսօր հա-
 զարաւոր հայեր սրի ճարակ են եղել, երբ հարագաւ
 եղբայրս Աբիպում փտում է բանտի մէջ, ես այդպի-
 սի մի սուտ շարագրած, լիրք մազմաթայի ստորագրեմ:

Աւետիս էֆ. այս համարձակ խօսքերը միւս իշխան-
 ների և հասարակ ժողովուրդի ականջին հասնելով, սաս-
 տիկ անպատրուկիւն են գործում: Ոչ ոք չի համաձայն-
 ւում ստորագրել: Այդ ժամանակ մազմաթէն կուսակա-
 լը ուղարկում է Ախլաթ, պատւիրելով տեղական ղա-
 մադամին, որ ստիպմամբ ստորագրութիւններ հաւաքի
 տեղական հայերից: Ղայմադամը կանչում է բոլոր ուս-
 ներին և ստիպում է ստորագրել: Նոքա, իմանալով բա-
 նի էութիւնը, մերժում են ասելով, թէ ինչ նշանակու-
 թիւն կարող է ունենալ մեզ նման խեղճ արարածնե-
 րի ստորագրութիւնը Սուլթանի մօտ. մեզնից մեծերը
 կան, թող ստորագրեն, մենք էլ պատրաստ ենք: Ղա-
 մադամը դիմում է այնուհետ Ախլաթ գաւառի առաջ-
 նորդին: Սա էլ է մերժում, պատճառաբանելով, թէ ի-
 րենք կապած են քաղաքի հետ. եթէ քաղաքը չի ստո-
 րագրել, իրենք էլ չեն կարող ստորագրել:

Սատղած ղայմադամը բանտարկել է տալիս իսկոյն
 թէ վարդապետը և թէ 22 հասակաւոր հայեր, իբր
 խռովարարներ: Բանտում վարդապետին ենթարկելով
 խիստ տանջանքների, ստիպում են ստորագրել. վարդա-
 պետը տանջանքներից ազատելու համար ստիպւած
 ստորագրում է: Նրան հետևում են և բանտարկած
 ուսնները ու միւս հայերը, որից յետոյ բոլորն էլ ա-
 զատուում են:

Ախլաթում չկայ ոչ կանոնաւոր դատարան, ոչ էլ
 հեռագրատուն, որպէս զի եղելութեան մասին կարելի
 լինի իմաց տալ ուր հարկն է: Ղայմադամն իր ոստի-
 կաններով ինչ ուզենան, այնպէս էլ կանեն. իրենք են
 համարեա երկրի տէրը:

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՀԻՒՊԱՏՈՒԸ

Վանի անգլիական հիւպատոսը մի հայ թարգմանի
 հետ եկաւ Բաղէշ, որ այնտեղից անցնի Սասուն տեղա-
 կան դրութեան հետ ծանօթանալու համար: Բայց փա-
 շան շատ լաւ զգալով, որ այդ իրեն ամենևին ձեռնաու-
 չէ, արգելեց այդ ճանապարհորդութիւնը: Հիւպատոսն
 ստիպւած էր Բաղէշ մնալու մի միսիօների տանը և այն-
 տեղ տեղեկութիւններ հաւաքել Սասունի մասին: Տե-
 ղեկութիւններ հաւաքում էր թէ Սասունի մի քանի
 փախստականներից և թէ այն զինւորներից, որոնք կը-
 ւել են Սասունցիների դէմ և որոնք վիրաւոր պարկած
 են հիւանդանոցում: Այս վերլիններից տեղեկութիւններ
 հաւաքում էր մի ամբողջակալ բժշկի միջոցով:

Բաղէշի հայերին խստիւ արգելւած էր գնալ հիւ-
 պատոսի մօտ: Նրա տան շուրջը գիշեր ցերեկ լինէր հայ
 և թուրք լրտեսներով, փոխներով ու զապախաներով:

ԺՈՂՈՎ ՓԱՇԱՅԻ ԴԷՄ

կուսակալի կամայականութիւնը հետզհետէ անտանելի է դառնում: Համբերութիւնը հատած, Բաղէշի հայ իշխանները մի օր ժողով են գումարում, - հրաւիրելով նոյնպէս իրենց ծանօթ երկու տաճիկ վաճառականներին, որոնք նոյնպէս զգած են ինում Սուլթանի կառավարիչ փաշայից: Հրաւիրում են նաև հիւպատոսի թարգմանին: Ժողովը կայանում է գիշերով Աւետիս էֆ. տանը: Ժողովի նպատակն է լինում խստիւ բողոքել սուլթանի փաշայի բոլոր անզգամութիւնների դէմ:

Կուսակալը լսում է թէ չէ ժողովի մասին, իսկոյն ամբողջ ոստիկանութիւնը ոտի է կանգնեցնում: Տունը շրջապատում են և միջի մարդկանց՝ թէ հայերին, թէ տաճիկներին և թէ թարգմանին, բոլորին էլ ձերբակալում և բանտը թափում: Թարգմանը ազատում է բանտարկութեան միւս օրը: Հայերը և տաճիկները ամբողջ երեք օր հեռագիր հեռագրի յետևէն են ուղարկում Պօլիս Բ. Գրան իրենց ցաւերը յայտնելու համար: Վերջ ի վերջոյ ազատում են տաճիկները, իսկ հայերը Աւետիս էֆ. հետ միասին տանում են Տալալոց (միջնաբերդի բանտը):

ՆԱՄԱԿ ՊՕԼՍԻՑ

Տիգրան փաշա Փեշտմալ ճեանի մահը. Գազան սուլթան Համիդը, 19-րդ դարու այդ արիւնարբու ճիւղը, այդ մարդախոշոշ 19-րդ դարու Ատիլան այդ մարդկային արիւնի մէջ լողացող նոր Լէկիթմուրը, Սիւրէյա փաշան թունաւորելէն ետքը թունաւորեց Սիւրէյա փաշայի սիրական, ընտանիքի բժիշկ Տիգրան փաշային:

Իր սուերէն կասկածող դուան ձայնէն սարսափող, հողմէն դողացող, պատուհաններու ապակիներէն խելակորոյս սուլթան Համիդը կասկածեր է, թէ միգուցէ Սիւրէյա փաշան որևէ գաղտնիք հաղորդած ըլլայ իր սիրական բժիշկին, որը կոչւած էր փաշայի քով անակնկալ հիւանդութիւնը դարմանելու համար և գտած էր, որ փաշան թունաւորուած է և այլ ևս որ և է դարման չօգնեք, չօգնեք որովհետև 1-2 ժամէն այլևս հոգին կը փչէ. բժիշկի այս յայտնութիւնը սարսափահար ըրաւ Սիւրէյա փաշայի ընտանիքը և զաւակները: Բժիշկի որոշած ժամանակէն աւելի կանուխ մեռաւ ազնիւ, լուսամիտ, խելացի քաղաքագէտ Սիւրէյա փաշան, ինչպէս ամեն օր, ամեն ժամ կը մեռնին այն ամեն լուսամիտ, առաջադէմ և ազատամիտ սակաւաթիւ թուրքերը և իրենց հետևողները: Արիւնածարաւ Համիդի լրտեսները իմացան, որ Տիգրան փաշան յայտնած է եղեր Սիւրէյա փաշայի թունաւորումը, որը լսելով, փրփրած հրամայեց անմիջապէս Սիւրէյա փաշայի մօտ ուղարկել իր սիրական Տիգրան փաշան: Հրակէրքի մը ժամանակ կը թունաւորւի Տիգրան փաշան և նոյն գիշերը ազնիւ, մարդասէր, աշխատասէր հայ բժիշկը կը կնքէ իր մահկանացուն ի մեծ ուրախութիւն չար սուլթանի և ի մեծ ցաւ այն բազմաթիւ աղքատ ընտանիքներու, որոնց ոչ միայն հայր եղած էր տաննեակ տարիներով, ոչ միայն

ձրի բժշկած էր, այլ և շատ անգամներ ձրի դեղեր տւած էր և շատ անգամներ ալ նոյն իսկ հիւանդներու սնունդը հոգացած էր:

Ձինւորական և քաղաքային բժշկական դպրոցներու խուշարկութիւնը:

Անգամ մը գրւած էր արդէն, որ Պօլսի բոլոր միջնակարգ և բարձրագոյն դպրոցներու աշակերտները կը գտնուին ամենախիստ հսկողութեան ներքև և աշակերտներու ամենապզտիկ քայլը, շարժումները, նոյն իսկ մըտածումները, խօսակցութիւնները, ընթերցանութիւնները կը լրտեսին լրտես ուսուցիչներէ, լրտես աշակերտներէ, լրտես դռնապաններէ: Այս լրտեսներէ զատ կառավարութեան ամեն դպրոցի մէջ արդէն բարձր պաշտօնեայ մը նշանակւած է, որու պաշտօնը պարզապէս ուսուցիչներն ու աշակերտները լրտեսելու մէջն է: Այս լրտեսապետը, հարկաւ, ամենայն օր լրտես ուսուցիչներէն, աշակերտներէն և դռնապաններէն դպրոցի մէջ տեղի ունեցած ամենամանջան դէպքը ամենայն մանրամասնութեամբ կիմանայ:

Ամսոյս 14-ին, միաժամանակ կը կողպւին զինւորական և քաղաքային բժշկական վարժարաններու բոլոր դասարաններու դռները աշակերտներու վրայ: Դռնապաններուն ամենախիստ հրամաններ կը տրուի ոչ մարդ ընդունել դուրսէն և ոչ ներսէն մարդ դուրս թողուլ: Ոստիկանութեան պաշտօնեայ մը, լրտեսապետը և դպրոցի տեսուչը միասին կը բանան դասարաններու դուռերը և մէկիկ մէկիկ կսկսին աշակերտներու գրքերը, պահարանները. . . ամենախիստ խուզարկութեան ենթարկել: Խուզարկութիւնը մինչև երեկոն կը տևէ: Խուզարկութիւնէն ետքը կսկսին հարցաքննութիւնները աշակերտներու մէջ տեղի ունեցած գումարումներու, խօսակցութիւններու, ընթերցանութիւններու և տեսակցութիւններու մասին: Քաղաքային բժշկական վարժարանէն ոչ մէկ հոգի չի ձերբակալուել, իսկ զինւորական վարժարանէն շատերը կը ձերբակալուին: Ձերբակալուածներու տունները ևս կը խուզարկուին: Ձերբակալուածները 23 հոգի են: Ցարդ ստոյգ տեղեկութիւն չունին ձերբակալուածներու մասին նոյն իսկ ձերբակալուածներու ծնողները, որովհետև որևէ յարաբերութիւն արգելեալ է բանտարկեալներու հետ. իսկ շատ ծնողներ մինչև իսկ կը վախնան իրենց զաւակներու վիճակով հետաքրքրուել և դիմումներ ընել: Ար կարծւի, որ ոմանք Մարմարայի ալիքներու մէջ հանգիստ գտած են, իսկ միւսները արտուած հեռու արտարափայրեր առանց որ և է դատարկութեան և դատապարտութեան:

Սուրէյա փաշայի երկու տղոց և իրենց մօրեղբօր մահը:

Սուրէյա փաշայի երկու մանչերը և իրենց մօրեղբայրը կերդուին իրենց հօր մահուան վրէժը լուծել արիւնառուշտ, մարդակեր Սուլթան Համիդէն: Այս երեք յանդուգն և վառվռուն երիտասարդները փոխանակ ջանալու իրենց շուրջը ժողովելու սուլթան Համիդի բռնապետութեանէն դժգոհները, փոխանակ ջանալու Պօլսի մէջ հիմնելու զօրեղ ընդդիմադրական ոյժ մը, փոխանակ առաջ բերելու մի զօրեղ յեղափոխական

կազմակերպութիւն և ամբողջ Թիւրքիան ծածկելու յեղափոխական կազմակերպութիւններու ցանցով, կը ձգտեն այս ամենաուղիղ ճամբան, վառւած աւելի անձնական և վրէժխնդրական հոգով, քան թէ ոգևորած ընդհանուր վրէժխնդրութեամբ, ընդհանուր հայրենեաց բարօրութեամբ, կը մոռնան ընդհանուրը, կը մոռնան ժողովուրդը, ամբողջ Թիւրքիան և երիտասարդական բորբոքած սրտով կուզեն միայն իրենց հօրը վրէժը լուծել և զոհ կերթան բոլորովին անշահ կերպով, ինչպէս որ զոհ գնացին ուրիշները ասկէ 4-5 ամիս առաջ:

Միւրէյա փաշայի 2 որդին և Միւրէյա փաշայի կնոջ եղբայրը միաբանելով բերել կուտան ուժանակ և կը մտադրին սուլթան Համիդը իր Ելզգի պալատով օդը հանելու: Անտարակոյս այս ձեռնարկը ամենադժուար և ամենայնդուգն ձեռնարկն էր, մանաւանդ որ ամառայ նոյն տեսակ փորձը ի նկատի ունենալով՝ սուլթան Համիդի հրամանով պալատի շրջակայքը միշտ ամենախիստ, ամենաարթուն հսկողութեան տակ էր: Ամենաթեթև կասկած ունեցած ժամանակը, ով կուզէ ըլլար, թէկուզ ամենաբարձր, ամենալստահելի պաշտօնեայ կամ պալատական, իսկոյն կը ձերբակալուի և ամենամանրազննին խուզարկութեան կենթարկուի և ամենամանրամասն հարցաքննութեան: Անհաւատարմութեան ամենամանշան, դոյզն նշան եթէ նկատուի մեկու վրայ, ալ փրկութիւն, ազատում չկայ: Առաջին դէպքէն մինչև այժմ բազմաթիւ անձեր խուզարկութեան և հարցաքննութեան ենթարկուելու են և շատերն ալ հեռուոր քրտորավայրեր կապալխարեն և կաղթեն սուլթան Համիդի արևշատութեան համար, որ վեհափառ սուլթանի շնորհաքրտորավայրի մէջ արև կը տեսնեն և կապրեն:

Միւրէյա փաշայի որդիքը և միւսը մուլթ գիշեր մը կերթան պալատի շուրջը իրենց մտադրածը կատարելու, իրենց հօր վրէժը լուծելու, սուլթան Համիդը իր Ելզգի պալատով օդը պայթեցնելու համար: Մուլթ, խաւար գիշերը չի փրկեր դաւադիրները լրտեսներու ճանկէն, որոնց թիւը, յատուկ մուլթ գիշերայ պատճառով նախատեսած և բազմապատկած է եղեր: Գաւադիրները կը նկատուին, բայց իրենք ոչինչ չեն նկատեր և առաջ կերթան, մինչև որ յանկարծ, անսպասելի կերպով յարձակում կը կրեն և ձերբակալած պալատ կը տարին: Արան գլուխը խուզարկած ատեն կը գտնուին ուժանակ ու զէնքեր:

Միւս օրը եղելութիւնը իմաց կը տրուի գազան Համիդին, որը անմիջապէս կը հրամայէ իր պատուհանի առջև երեք կախաղան կանգնել և երեքին ալ իր աչքի առջև կախել: Բռնաւորի բարձր հրամանը անմիջապէս և ամենայն սրբութեամբ կը կատարուի: Միւրէյա փաշայի մանջը և կնոջ եղբայրը սուլթանի աչքի առջև կը կախուին:

Ուրիշ պալատական մը, որու ով ըլլալը ցարդ անյայտ մնաց, պալատի մէջ անցեալները կը բրդուի:

Ն Ա Մ Ա Կ Տ Ր Ա Պ Ի Չ Ո Ն Ի Ց

Թող չկարծուի, թէ Տրապիզոնի նահանգի հայերն ալ շնորհիւ արիւնարբու սուլթանի խաղաղ ու անդորր վիճակի մը մէջ ապրելու բացառիկ բաղդն ունին: Ահաւասիկ համառօտ տեղեկագիրը պատահած զանազան դէպքերու, որմէ հետևութիւն հանել ընթերցողաց կը թողում:

1894 թ. դեկտեմբ. 29-ին հինգշաբթի օր Տրապիզոնի պատժական դատարանը հետևեալ վճիռը առաւ՝ Սամահէն բերուած 17 հայ բանտարկեալներու մասին, որոնք 6 ամիս Սամահն և 6 ամիս էլ Տրապիզոնի բանտը կը հեծէին, իբր յեղափոխական. անանցիկու բանտարկեալներ բարձրովին անմեղ տեսնելով, ազատ արձակւեցան, իսկ մնացեալ հինգը դատարանախոսեցան այսպէս.

Ատովմ Այյանեան՝ 28 տարեկան, դերձակ, Սեբաստացի, 15 տարեայ բանտարկելութեան. Ֆիսենդ Գալստեան՝ 26 տար. գրագիր, արեւմտահայ, 10 տարեայ. Գեորգ Վարդիկեան՝ 23 տար., գրագիր, արեւմտահայ, 10 տարեայ. Աւետիս Թերզիպաշեան՝ 27 տար., դերձակ, չարշամպացի, 5 տարեայ. Վարապետ Պախրձեան՝ 28 տար., դերձակ, չարշամպացի, 5 տարեայ:

Ազատ արձակուածներու մէջ մէկը կար, որ հարսանեաց առագաստի գիշերը ձերբակալուի և Տրապիզոն փոխադրած էին: Իսկ մարդիկը 12 ամիսներ բանտին մէջ տանջելէն վերջը, «բարեխնամ» կառավարութիւնը հոգ չըրաւ զանոնք ձերբակալած տեղերն իսկ ղրկելու և եթէ քաղաքիս հայերը չը հոգային անոնց ձանապարհածախսը, բատիշահի շնորհին արժանացողները ո՛վ գիտէ քանի ամիսներ ևս անոնք պիտի դեգրէին:

Նոր տարիի օրը յիշեալ 12 անձնք մեկնեցան Սամահն: Գալով դատապարտուածներուն՝ դեռ յայտնի չէ, թէ ուր որոշուի է անոնց քրտորավայր: Անտարուած դատարանութիւնը հետաքրքրական և ուշադրութեան արժանի հանգամանք ունենալով, մտտ ժամանակէն առանձին կը տեղեկագրեն:

Սամահնի մէջ դեռ բանտարկուած կը մնան 16-17 հայեր, որոնց 2-ը քահանայ և ամենն ալ զոհ են Չարշամպայի, Իւնեայի և Սամահնի կառավարիչներու գազանութեան ու կաշառակերութեան:

Քահանաներէն մին Տ. Թադուլ Արմեբեան, Չարշամպայի Մարթել գիւղէն, երիտասարդ, հուժկու անձ մը և ամբաստանուած իբր անդամ յեղափոխական ընկերութեան մը, գիւղացուց մէջ մարթիին հրացան, թոր փետոյ և այլն զէնքեր բաժանող՝ (թուրք պաշտօնեաները թորփետայ անուն մը լսեր են և ուր որ խուզարկութեան մը եննն թորփետոյ կըսեն, կը փրնանուեն. բայց ծիծաղելին այն է, որ իրենք ալ չեն գիտեր, թէ այդ բանը սատանայ է թէ մի սոսկալի բան): Մատնագիրը ստորագրած են Սողոմոն Փափագեան և Ալձեօղլու Հասան անուն թուրք մը, որոնք դեռ ուրիշ շատ մը գործերու մէջ շատ առեն ամենաստոր գործիք եղած են Չարշամպայի դայմագամ 2էրքէջ Մուսա փաշային չարագործութեանց:

Մուսա փաշան, ուրիշ բազմաթիւ թուրք փաշաներ:

րու պէս-աւազակութեամբ կապրէր լեռներու մէջ 5-10 տարի առաջ և ի վարձատրութիւն իւր այս հաւատարմական ծառայութեան արժանի դատուեցաւ աւելի կատարելագործեալ աւազակային կազմակերպութեան մը (Օսմ. կառավարութեան) գործոն անդամը լինելու, որով և Չարշամպայի գայմագամ ու փաշայ անուններու Յիշեսլ երկու անձերից զատ ունի նա և շատ գաղանի ու յայտնի գործակալներ, որոնց միջոցաւ կողոպուտ, զերպարանութիւնք, մարդասպանութիւն աներկիւղ գործել կուտայ, լցնելու իր անկուշտ որկորը ու շուսլուութեանց զեղիութեանց գոհացում տալու ուստի զարմանալի է անիրաւ անթիւ բանտարկութեանց և մարդասպանութեանց օրսօրէ շատանալը:

Մէկ շատ աւազակներ, ցածորդներ սուրբի պէս անպարտ կելնան Մուսա փաշայի դատարանէն, բայց վերջերս ժողովուրդը այնքան ներկեցաւ սոյն աւազակ գայմագամէն, որ նոյն իսկ թուրք, յոյն, չեքքեզ հասարակութիւններն ալ սկսան անդադար բողոքել անոր դէմ, ներկայացնելով զայն ամենաառաջին աւազակ, անխիղճ կաշառակեր և անդորրութեան թշնամի գաղան մը. նա ճանգի կուսակալ Փագրի պէյը, որ առանձին համակրանք կը տածէ այս իր յաջողակ գործակցին, բնաւ կարևորութիւն չտար ժողովրդի արգար բողոքի ձայնին: Բողոքողներ ուղղակի դիմեցին Պօլիս թէ գրով և թէ հեռագրով. վերջապէս յաջողեցան քննիչ բերել տալ Պօլսէն Չարշամպայ: Քննիչները անուրանալի իրողութիւններու առջև չհամարձակեցան գործը ծածկել, բայց քննութիւնը որևէ արդիւնք չունեցաւ. բանն այն է, որ կայսեր պաշտան մէջ պաշտպան ունի եղեր, ասոր համար ալ անշուշտ կատարած քննութեանց տեղակագիրը մի նոտեր-ալ թէ կըլլայ (խափանում): Չարշամպայի գեռ չեն յուսահատած և 10 հոգիի չափ թուրք, յոյն, չեքքեզ երևելիներ Պօլիս գնացած են իրենց խնդրոյն լուծում մը տալու: Խեղճ մարդիկ, ինչ կը փնտրէք այդ աւազակաց ոստայնի մէջ. արդարութիւն, որոնք ինք, կերևայ թէ շատ միամիտ, խակ էք գեռ և կամ ձեր քսակները շատ պարարտ են:

Գալով բուն խնդրին, Մուսա փաշայ քանի մ'անգամ Տ. Թաղուէն ստակ կը պահանջէ իւր գործակալներու ձեռքով. բայց որովհետև սոյն առաջարկ անպատասխան կը մնայ, ճարահատած վերոյիշեալ ամբաստանութիւնը ընել կուտայ, որպէս զի որևէ հիմ ունենայ Տ. Թաղուէ ստակ կորզելու:

1894 օգոստոսի վերջերը գայմագամին հրամանով քահանայի գիւղը կերթան Մէհմէդ Օնպալի Ալի զափթիայ, Ջապըթայ քեաթիպի, Գադը-օղլու Մէհմէդ և երկու զրպարտիչները, ուր անդուր հայհոյանքներ և սպառնալիքներ կը թափեն քահանային և գիւղացւոց գըլխուն ու 30 ոսկի կը պահանջեն: Ամբողջ գիւղի բնակիչք սարսափած ձար-ձուր կընեն, ՅՅ մէջիտ հաւաքելով, կը յանձնեն Ջապըթայ քեաթիպի Մէհմէդ էֆէնդուն: Այս գումարը բաւական չսեպիւր և կը ստիպեն մարթիկոյնները 30 ոսկին ըրացնել անպատճառ, յայտնելով, որ եթէ պարտատ գրամ չունեն, կրնան մուրհակ տալ. քահանան և գիւղացիները հասցար աղաչանքով 15

օրէն վճարելի 12 ոսկիոյ մուրհակ մը տալով, կը հաճեցնեն անպատկառ աւազակներն հանդարտութեամբ վարելու: Գայմագամին պատառն այսպէս պատրաստելէ յետոյ, իրենց աշխատութեան իբր վարձ երկու օր գիւղը կը մնան, ուզածնին կուտեն, կը խմեն, 5 ոչխար կը մորթեն և առանց խուզարկութիւն կատարելու, առանց ամբաստանութեան ապացոյց մը փնտրելու կը մեկնին քաղաք:

Գիւղացիք տեսնելով իրենց յանիրաւի կողոպուտիլը և կատարեալ անմեղութիւնը, 10-12 օր վերջը Չարշամպայ կերթան և Մուսա փաշային գանգատ կը յայտնեն Մէհմէդ էֆ. և ընկերներուն դէմ: Գայմագամը հայհոյելով կը վռնտէ զանոնք. Տ. Թաղուէ յետ չկասեր, Սամսոն երթալով կը բողոքէ կառավարիչ Նուրի փաշային և Ղալիին կը հեռագրէ, պարզելով գայմագամին գործած անհամար զեղծումներն: Գայմագամն ալ իր կողմից անգործ չը մնար. տեսնալով, որ տ. Թաղուէ կամաց կամաց վտանգաւոր կը դառնայ, որոշեր է զանի յանցաւոր ցոյց տալու պատրաստութիւններ տեսնալ: Ալու-Փուզար գիւղէն Յակոբ Խուճեան անձին ճնշման ներքոյ վկայել կուտայ, թէ տ. Թաղուէ մարթիին հրացան կը բաժնէ գիւղացւոց յետովարարական նպատակներով և ինձի ալ հատ մը տւած է: Բայց երբ Տ. Թաղուէի պահանջման վրայ Սամսոն կը բերւի այս վկան, կը յայտարարէ, թէ ինք քահանայէն ոչ մի բան առած չէ և թէ ի գործ դրած տանջանքներէն ստիպւած ստորագրեր է Չարշամպայի գայմագամին պատրաստած վկայութեան արձանագրութիւնը:

Նուրի փաշայ վայիին կը հաղորդէ հարցաքննութեան արդիւնքը, որուն վրայ գայմագամը կշտազէ հեռագրել իւր սիրեցեալ պետին հարկ եղածը, միևնոյն ատեն Սամսոնի միւթէսարի՞՞քը քահանային պաշտպան ցոյց տալով: Անմիջապէս Տրպալիզոնէն քննիչ մը Ֆէթիչ անուանով, կը ղեկի Սամսոն, որուն առաջին գործը կըլլայ Տ. Թաղուէ և Խուճեան Յակոբը անմիջապէս ձերբակալելով, բանտարկել և անկէ վերջ քննութեան ձեռնարկել: Մինչ այս, մինչ այն քահանան 4-5 ամիսէ ի վեր բանտը կը մնայ յշնորհու վեհ. Սուլթանին արդարագատ կառավարութեան:

Մենք այս դէպքը քիչ մը մանրամասնութեամբ յիշեցինք պատկերացնելու համար սուլթանական բռնապետութեան ներքին աւազակային արարքները և միանգամայն պարզելու տեղի ունեցած բանտարկութեանց իսկական պատճառները:

Միւս քահանան է Իւնիոյ գաւառակի Բեօփրուկ գիւղէ Տ. Միքայէլ Թաշմաչեան: Բանտարկութեան պարագաները յար և նման, միայն գործողը Մուսա փաշան չէ, այլ Իպրահիմ պէյը, որ դեռ տարի մ'առաջ Թրիպոլի եղած ատեն սահմանէն այնչափ դուրս կելնայ, որ պաշտօնանկ կըլլայ. միայն թէ աւելի մեծ գաւառակի մը Իւնեարի գայմագամութեան կը կոչւի, որտեղ ալ կատարած անթիւ հաւատարմական ծառայութեանց փոխարէն դեռ մի երկու ամիս առաջ Բաւէնի գայմագամ կը նշանակուի, որտեղ ասպարէզը բաց ըլլալուն ժողովրդեան արեւնը կարող է ճծել:

Սամսոնի բանդարկեալներու մէջ 86 տարեկան ծերունի մը, Գարա Արթիւն Դաւիթ անունով, Չարշամպայի Քէքիդ գիւղէն: 5 ամիսէ ի վեր բանտարկեալ է իբր յեղափոխական, բայց իսկական յանցանքը՝ չէ փութացած Մուսա փաշայի պահանջած 50 ոսկին վճարել:

Նոյնպէս Չարշամպայէն Ֆէրտինանդ անուն 13 տարեկան պատանեակ մը, որ Իւնպի գիւղերէն մէկուն մէջ գտնուած Տորեղբորը տունը կերթար՝ ձերբակալեցին: Այս ալ կամբաստանւի իբր քարոզիչ խռովարարական գաղափարներու: Դատարանը քիչ համարելով եղած զըրպարտութիւնը, դիտամբ տղուն տարիքը 18 ցոյց կուտայ, որպէսզի տրելիք պատիժն կատարեալ ըլլայ:

Ըստ թրքական օրինաց 14 տարեկանէ վար եղողները տղայ կը համարուին և հետեւաբար կրելիք պատիժնին շատ թեթեւ:

Վերջերս Պոլսոյ թերթերուն մէջ, իբր կարևոր բան մը, հետեւեալ ստաբանութիւնը կը կարդանք.—

— «2 երբ ահալ ու մ... Չարշամպայի կառավարիչ Մուսա փաշան յաջողեր է ձերբակալել Բահան օղլի Ըաքիր և Մէհմէդ անուն աւազակները, որոնք շատ տարիներէ ի վեր նոյն գաւառակին սահմաններու վրայ շահատակութիւններ կը գործէին:

«Վերջերս ալ, Սամսոն բանտարկեալ երեք մարդասպան բանտէն բաղնիքը մտնելով գմբէթը ծակերու փակեր էին: Այս վերջիններն ալ բռնուեցան, մէկ զարնուած և միւս երկուսն ալ ողջ:

«Բոլոր այս ոճրագործները Չարշամպայի հրապարակին վրայ բերուած ատեն ժողովուրդը մեծ բազմութեամբ հոն գացեր է տեսնելու համար: Մուսա փաշայ այս առթիւ ճառ մ'արտասանելով, ըսեր է.— Ահա այսպէս պիտի բռնուին բոլոր այն աւազակները, որոնք կը համարձակին խանգարել այն ապահովութիւնը, որուն ներքեւ կապրինք շնորհիւ վեհափառ սուլթանին»:

Մինչդեռ հաւաստի աղբիւրներէ կը տեղականամբ, թէ յիշեալ անուններով աւազակներ գոյութիւն անգամ չունին այն կողմերը: Հապա նշանաւոր է Գոյըքձը օղլի Արիֆ աւազակը, որուն թափոյցը իւր վաղեմի ընկեր և պե՛տ՝ Մուսա փաշայի տունն է. իսկ Սամսոնի բանդէն փախչողները 6 են (2 հայ, 2 թուրք, 2 յոյն) և ո՛չ թէ 3. — բռնուողներն ալ 2 են. մէկ զարնուած և միւսը ողջ (1 հայ փախչողներէն և 1 հայ էլ դրսէն օգնակիւն): Անշուշտ աւազակ Սուլթանն ալ արժանապէս կը գնահատէ իրենց արժանի պաշտօնեային ճառը և անուրանալի բարեմասնութիւնները (Օսմանեան կառավարութեան տեսակէտով):

1895 Յունվարի 1-ին երեկոյան դէմ Տրապիզոնէն իբր քննիչ ղրկուած Քէթէհ Սամսոնի մէջ յանկարծակի կը մտնի և միւս օրը կը թաղւի. սակայն կառավարութիւնը մէկ օր վերջ կասկածելով, թէ մի գուցէ հայերն թունաւորած ըլլան, դիակը գերեզմանէն կը հանուի և բժշկական քննութեանց ենթարկելով, կը հաստատուի, թէ կաթածահար եղեր է: Տրապիզոնի մէջ ալ օր օրի վըայ. հայոց և թրքաց յարաբերութիւնները կը լարին, ամեն ամիս քիւրդ Համիդիէ հրոսախմբերու դրօշակ, պարզեւ տանող փաշաներու անցուդարձը չէր բաւեր

վերջերս ալ Աէհպի փաշան հանդիսով Տրապիզոնէն անցաւ Երիզայ տանելու Սասնոյ կոտորածին յաջողութեան համար Ձէքի փաշայի իբր վարձագրութիւն շնորհած շքանշանը:

— Գիշ վերջը թուրք քննիչ յանձնաժողովն ալ եկաւ ահագին ժխորով մը. ասոնցմէ 20 օր ետքը եւրոպականները եկան: Այս ամենը յուզեցին երկու աղգերը տարբեր զգացումներով. հետզհետէ լոյս տեսնող պաշտօնական զեկուցումները, հերքումներն այնչափ գրգռիչ ոճով էին, որ թուրք ամբոխը կատեղեցաւ հայոց դէմ: Եւ ահա առիթը կը ներկայանայ թուրք աղաներուն և կառավարչական պաշտօնեաներուն շուտով գործադրութեան դնելու վաղուց ի վեր մտածուած մի Երագիրուան խնայ կոտորել հայերն: Ասիական ստորագրութիւն ժողովել նշանաւոր աղաներէն. ի վերջոյ կերթան պաթումցի թուրք հարուստի մը, որ կը Գրթէ եղած առաջարկութիւնը և վախով կերթայ գործին վիճակը զինուորական Ֆէրիք փաշային իմաց կուտայ: Ֆէրիք փաշան ալ կշտապէ վալիին մտա կը հասկցնէ՝ որ շատ վտանգաւոր է Տրապիզոնի նման քաղաքի մը մէջ այդ տեսակ կոտորած մ'ընել, մանաւանդ որ կայսերական իրատէալ այս մասին չկայ. կը յայտարարէ, որ եթէ այդ նպատակով որեւէ յարձակում ըլլայ, պիտի կոտորել տայ թուրք խուժանը յանուն կառավարութեան շահերուն»:

Աւերորդ է ըսել, թէ գործին առաջն անունեցաւ, բայց մեզ՝ հայերիս երբէք ապահովութիւն չընծայիր այս առժամանակեայ հանդարտութիւնը: Այս վարկենական գրգռումը չէ, այլ դիտակցական մտադրութիւն է և այս ոչ թէ առաջին անգամն է, այլ երրորդն է: Գուցէ նպաստաւոր առթի մը կսպասեն գործը գրուի բերելու համար: Ալ կը մնայ տրապիզոնցի հային լաւ խորհել, կռուել վտանգը և անոր համեմատ ինքնապաշտպանութեան միջոցներ ձեռք առնել, եթէ չուզեր իբր նահատակ ոչնչանալ:

Քաղաքիս բերդի կողմը թուրք ժողովրդեան զենք բաժանուեր է կառավարութեան կողմէ և մէկ քանի մը զկիթներու մէջ ալ բաւական քանակութեամբ ռազմամթերք լեցուցած են:

Առանց հայերու հաւանութիւնը ստանալու, գաղտնի ժողովներու մէջ որոշեցին ամեն թաղի վրայ գիշերային երկու պահապան դնել, պաշտօն յանձնելով նոցա մասնաւորապէս լրտեսել հայերը և ի հարկին վրանին խուզարկել: Ասոնց ամսականները թաղեցիները պիտ վճարեն, որով բաւական չլինելով արդէն ծանրաճանր տուրքերը, իւրաքանչիւր տան վրայ տարեկան 35-40 ղուռշ տուրք մ'ալ աւելացաւ: Գիւղերու մէջ ալ նմանօրինակ պահապաններ ևս կարգուեցան. հայաբնակ տեղերու մէջ մէկը հայ, իսկ միւսը անպատճառ թուրք. այն ալ ի՛նչ տեսակ թուրք...

Ն Ա Մ Ա Կ Գ Ղ Ի Ի Ց

Մինչև Սասնոյ կոտորածը Բրիտի և շրջակայ հայաբնակ գիւղերու վիճակը թէև դառն էր, թէև անթի

բէյերու, թուրք պաշտօնեաներու կամայականութիւններն, բռնութիւնն ու կեղեքումներն անպակաս էին, թէ և թուրք խուժանի կողմէն գողութիւն, յափշտակութիւն և առելութիւն երբեմն երբեմն տեղի կունենային, բայց այժմ Սասնոյ կոտորածէն ետքը մեր երկիրը կատարելապէս փոփոխեցաւ: Այդ փոփոխութիւնն այն աստիճան մեծ եղաւ, որ մեր երկիրը այժմ անձանաչելի է և երբէք չի նմանիր 6-7 ամիս առաջ մեր տեսած երկրին: Թուրք անօթի բէյերը, որոնք բազմաթիւ են մեր կողմերը, այժմ մէկ մէկ իշխան դարձած են և հայ գեղերու պատիժ, պատուհասը եղած են: Բէյերու բռնութեանը, կամայականութեանը չափ ու սահման չմնաց, մանաւանդ այն օրէն, երբ մեր գիւղերու հսկողութիւնը, պահպանութիւնը և պատասխանատուութիւնը կառավարութեանէն պաշտօնապէս յանձնեցաւ այդ բէյերուն: Այս առաջնայ կտուր, անօթի բէյերն այժմ առիւծ են դարձած և փաշայի պէս կապրին, իրենց բոլոր պէտքերը հոգալով հայ գիւղացիներէն: Բէյի ծառայի որ և է պէտքը, պահանջը եթէ մէկը անմիջապէս չկատարէ և յանդգնի մերժել, չարաչար կը պատժւի և կը տուժէ իր ամբողջ ընտանիքով, իր ամբողջ կարողութեամբ: Հայ գիւղացին այժմ բէյերու և թուրք պաշտօնեաներու համար ձիշտ կթի կովի պաշտօն կը կատարէ: Հայ գիւղացին ոչ միայն ձրիաբար օրերով անմուռնչ պիտի ծառայէ թուրք բէյերուն, զափթիին, միւղիին, գայմագամին, միւլեզիմին, այլ և պարտաւոր է անոնց և անոնց նշանակած գիւղի պահապաններուն կերակրել, հագուցնել, նոյնպէս ասոնց ձիերուն իր հաշուով, իր քրքրտիկով: Մեր բոլոր գիւղերու վրայ 2 ամիս է թուրք պահապաններ են կարգուած, որոնց թէ պիտի կերակրենք, հագուցենք և թէ ամսական պիտի տանք: Գայլը գառերուն, աղեսը հաւերուն պահապան կարգուած են: Առակախօսի այս գեղեցիկ առածը կատարելապէս, ամենայն ճշտութեամբ մեր արդի վիճակին կը յարմարի:

Վեղեքումները, թալանները, առևանգումները, ատելութեան ցոյցերը, կամայականութիւնները, բռնութիւնները, բռնի թուրքացումները, որ առաջ երբեմն երբեմն և տեղ տեղ կը կատարուէին, այժմ կառավարութեան շնորհիւ և անոր դրբամբ ու խրախուսանօք թէ ընդհանրացած են, թէ սովորական, առօրեայ երևոյթ են դարձած և թէ աւելի աներկիւղ, անպատիժ կերպով կը կատարուին: Թուրք և հայ տարրի յարաբերութիւնը, որ առաջ բարեկամական էր, լաւ էր, -չհաշուած սակաւագէտ պատահարները, այժմ բոլորովին փոխուել, թշնամական է դարձեր և օր առօր սուր, մինչև իսկ պատերազմական կերպարանք առնելու վրայ է շնորհիւ մօլլաններու, բէյերու, պաշտօնականներու գրգռութեան: Օր չանցնել, որ գիւղերու մեջ գողութիւն չըլլայ, ոչ խար, կով, եզ, ջորի ամենայն օր կը գողցին: Շատ անգամ տէրը տեսեր, գտեր է իր գողցած տաւարը, բողբօք է, բայց անխելի մնալէն զատ, պատժեր և բանդարկներ է իբրև խոտփարար, իբրև ամբաստանիչ և կառավարութեան անհաւատարիմ: Ունեւոր բանդարկեալներէն իբրև տուգանք մինչև քանի մը ոսկի ալ չեն քաշած, չեն արձակած, իսկ աղքատներուն քանի

մը շարժութ բանդի մէջ ապաշխարութիւնէն ետքը հայ-հոյանքով և լաւ ծեծ քաշելէն ետքը արձակած են, սպառնալով եթէ միւս անգամ ալ յանդգնի որևէ խլամի վրայ որևէ զոպարտութիւն, ամբաստութիւն անել, յաւիտեան կը բանդարկուի:

Փաստերու միառմի արձանագրութիւնը թողնելով ուրիշ անգամու, այս անգամ բազմաթիւ իրողութիւններէն մէկը յիշեմ, ուր կը փայլի թուրք տարրի յարաբերութիւնը դէպի հայ տարրը:

Սեպտեմբերի վերջերուն քղեցի թուրք և հայէ բաղկացած քարաւան մը կը վերադառնար Կարինէն: Ճամբան խուժը մը հեծեալ քիւրդեր, որոնցմէ 3-ը քիւրդ հեծելագունդի հագուստով, -կը յարձակին քարաւանի վրայ: Զորեպաններուն կը հրամայուի առանց դիմագրութեան անձնատուր ըլլալ, սպառնալով անհնազանդին մահով պատժել:

Քիւրդերը կսկսեն քարաւանը քշել իրենց ցանկացած կողմը: Զորեպանները համիդիէ հեծելագունդի սնդամներէն մէկու ոտները կիսնան (զորեպանները այս մէկը նշաններէն և դիրքէն աւազակախուժի պետ կընդունեն), լալով կաղաչեն, Մարգարէի անունով կը խնդրեն, որ գթան և իրենց ջորիները վերադարձնեն: Թուրք ջորեպաններուն կը յաջողի շարժել աւազակների պետի գուլթը և նա կը հրամայէ մահմեդականներուն զատել իրենցը: Թուրքերէն մէկը իրենի հետ կը զատէ աղքատ և իր համակրելի հայու երկու ջորիները ևս: Երբ մահմեդականները իրենցը կը զատեն, աւազակապետը կը հարցունէ թէ՛ հայու ջորի շխառնեցին իրենցի հետ: Ամենքը կըսեն, որ բոլորը մերն է, իսկ մնացեալը հայերուն է: Հայերու բոլոր աղաչանք-պաղատանքը իրենցը ևս վերագարձնել, ապարդիւն կանցնի: Աւազակապետը, կասկածելով, թէ մի գուցէ թուրքերը խաբէութեամբ հայերուն ևս խառնած ըլլան իրենցի հետ, կըսկսէ մէկիկ մէկիկ Մուհամեդով, զորանով երգեցնել: Պատահաբար առաջին անգամ կերգեցնեն այն բարի, կարեկից տաճկին, որ իր ընկեր, հայու երկու ջորին ևս խառնած էր իրենի հետ: Ազնիւ տաճիկը կը զիճանի մինչև իսկ երգել, որպէս զի ընկերինը ազատի: Բայց մէկալ թուրքերը չեն հետևիր ընկեր թուրքի օրինակին և կը յայտնեն գաղտնիքը: Աւազակները կատաղած թուրքի սուտ երգման վրայ, որ շուն հայու համար Մարգարէի և զուրանի վրայ սուտ կերդուի, թուրքի գլխուն սոսկալի հայհոյանքներ, թուրք ու մուր թափելէն ետքը, լաւ ծեծ մը կը քաշեն և ի լըումն ամենայնի, որպէս պատիժ, կը խլեն թուրքէն և իր չորս ձին:

Թուրք տարրի մէջ սկսել է տիրապետել այն հասկացողութիւնը, թէ գեամուրի ինչքը, սեփականութիւնը թուրքին կը պատկանին: Հետևաբար, բնաւ չեն խղճահարի, մեղք չեն համարիր հայու գոյքի յափշտակութիւնը: Եւ եթէ այս սոսկալի վիճակը երկար շարունակուի, ամբողջ ժողովուրդը կաղքատանայ, կոչնչանայ և հետևաբար կը ցրուի իր և իր ընտանիքի գէթ գոյութիւնը պահպանելու համար: Ասոր վրայ աւելացրէք այն սոսկալի խստութիւնները, որով կառավարութիւնը սկսած է հարկերը հաւաքել, ծախել տալով ոչ միայն

այժ, ոչխար, ջորի, այլ և երկրագործական գործիքներ, արտ և մինչև իսկ տան պղնձեղէն ու պարտեզի ծառերը:

Քլիի պատրիարքական տեղապահը և Թաղական խորհուրդը փոխանակ իրենց դիմողներուն օգնելու, այս սղութեան, ընդհանուր աղքատութեան ժամանակ կառավարութեան առջև միջնորդելու բարեխօսելու, որ կամ տուրքերու հաւաքումը յետաձգելու կամ մաս առ մաս տրել, ընդհակառակը, ժայռ ու ապառաժ կտրած, միացած են հարկահաններուն հետ և կօշնեն նրանց ուժասպառ, կիսակենդան ժողովրդի վերջին մնացորդներն ալ հաւաքելու: Ամեն ոք ձեռքն ընկածը կը շարկէ... Ծով ըլլար, կը ցամաքէր, ուր մնաց մեզի նման աղքատ, հարստահարեալ ժողովուրդ մը:

ԱՏՈՎՄ ԱՍԼԱՆԵԱՆ

(Տրապիզոնից)

Յունեար 24-ին Կ. Պոլսէն հեռագրով կանչեցաւ Ատովմ Ասլանեանը: Միւս օրը անմիջապէս տաճկական յ՛Շէրիթ Բէասն շոգենաւով Թուրք դատապարտեալի մը հետ ճամբայ հանեցաւ դէպ ի Կ. Պոլիս:

Ատովմ դատաւարութեան մէջ (ինչպէս պիտի տեսնէք ղոկելիք տեղեկագրէն) գովելի համարձակութեամբ խօսողներէն և սուլթանի կառավարական պաշտօնէութեան ստոր, անբարոյական, լիքուած բարեմասնութիւնները ի տես ամեն ազգի ժողովրդեան փաստերով պարզողներէն մին եղաւ: Իր արտասանած խօսքերը դողացոյցին ճշմարտութեան անունը չլսած, փտած պաշտօնեաները և մեծ յուզում առաջ բերին հայ և Թուրք ժողովրդեան մէջ:

Կառավարութիւնը չգոհացաւ 15 տարւան բերդաբերութեան դատապարտելով զայն և մտածեց Թուրք չարագործ-մարդասպան բանդարկեալներու ձեռամբ մարել այդ յ՛վտանգաւոր հայի կեանքի ճրագը և գաղտնապէս հրահանգեցին զանոնք իրարու մէջ կռիւ հանել, ծեծկել, գրգռել հայ բանդարկեալները, մասնաւորապէս Ատովմը ու ծագած ընդհանուր խռոնաշփոթութեան մէջը ջարդ ու փշուր ընել Ատովմը և յարմար առթին սպանել: Սակայն իբր մարդասպան ու աւազակ դատապարտած տգէտ Թուրքերը, սուլթանի կառավարութենէ աւելի փչացած չեն եղեր: Կը տեսնէք կառավարութիւն մը, որ ինքզինքը անամօթաբար յարդարապէս կը հռչակէ, չյագենալով ամբողջ կենսատու սերունդ մը խոնաւ բանդերու մէջ փտեցնելէն, խիղճ չընել 15 տարւան հայ դատապարտեալ մը, որուն կեանքը Թուրքաւորած է արդէն այդ վճռով, ամենաստոր միջոցներով ոչնչացնել, մինչդեռ անդին գողեր ու աւազակներ, գէթ կորուսած չըլլալով մարդ էակին վերաբերող գուժը արգելք կըլլան այդ ոճրին, իմաց տալով Ատովմին իրենց տրւած հրահանգները և խրատելով որ զոչը կենայ ու լարւած որոգայթին մէջ չիյնայ: Հոգեբան ըլլալու հարկ չկայ այդ երկու դասերու ճշգրիտ տարբերութիւնը չափելու և առաջինին (Թուրք կառավարութեան) անհամեմատ գերազանցութիւնը որոշելու համար:

Ատովմ, իմանալով իր դէմ եղած ձեռնարկութիւնը, շուտով տեղուցս անգլիական և ռուսական հիւպատոսներուն գործն իմացուց, յայտնելով որ իր կեանքը վտանգի մէջ է: Անգլիական իսկոյն վալիին կերթայ և քննութիւն կը պահանջէ: Այլին իբր Թէ չէր գիտեր, զարմանք կը յայտնէ: Կը քննեն պահապան զապտիաներ և մի քանի բանտարկեալներ. կը յայտնուի, որ իրօք Ատովմը մէջտեղէն վերցնելու մտադրութիւն կայ եղեր: Հիմա որ Ատովմ Պոլիս կը ղեկել, ամենին կասկածը կը տիրէ, Թէ մի գուցէ ճանապարհին զայն անհետացնեն և այդ էլ անպիտի պարագաներու մէջ որ գործն իմացած ատեն կարենան իւղի պէս ջրի երեսը ելնել: Արդեօք ի՞նչ չըրին և անպատիժ չմնացին, քանի քանի անմեղներ բանտերու մէջ չեն փտեցուցած, որչափ հայ բանտարկեալներ ծովն անդունդը չեն նետած, քանի հազարաւոր մանկունք, կանայք, անգէն մարդիկ կտոր կտոր չեն ըրած և անպատիժ մնացած ու ամեն ասոնց քով Ատովմ մը անհետացնելը մեծ բան մ'է Թուրք կառավարութեան համար:

ՍՈՒԼԹԱՆԸ ԵՒ ԻՐ ՊԱԼԱՏԱԿԱՆՆԵՐԸ

Թուրք կառավարչական շրջանի մէջ յուզումներն օր աւուր սուր կերպարանք կտանան: Աղեցի, Մուրադի, Ռէշիդի կուսակիցները մի կողմէն, յերիտասարդ Թիւրքիայի հատ ու կտոր ներկայացուցիչները մեկալ կողմէն կը շարունակեն տիրող կառավարութեան դէմ իրենց պրօպագանդան: Կըսուի Թէ վառարանով մը ուզած են Ելդըզի քէօշքը օրը պայթեցնել, բայց իմացուցել է և վառարանի պատերի մէջ մեծաքանակ ուժանակ գտնուել է: Այս յայտնութեան հետեւեւ են բազմաթիւ ձերբակալութիւններ, որոնցմէ շատերուն Մողղըն իր աչքի առջև կախել տւած է, շատերուն Մարմարայ նետած են և շատերուն ալ աքսորած:

Անգամ մըն ալ Մողղըն հաց կերած ատեն պնակի տակ Թուրք մը կը գտնէ, որով կը յայտնեն իրեն, որ ինքնակամ հրաժարի գահէն, հակառակ պարագային Աղիզի վախճանը կսպասէ իրեն: Մողղըն կը կատաղի, կը հրամայէ պալատի բոլոր դուռները բացել, կասկածելիները ձերբակալել, բոլոր պալատականները, սպասաւորները ամենախիստ հսկողութեան և հարցաքննութեան կենթարկել: Դարձեալ կախաղան, աքսոր, բանտ և շատերն իրենց գերեզմանը կը գտնեն Մարմարայի մէջ:

Զինուորական դպրոցի աշակերտները բոլորն արձակուեցան և իրենց տուններն ուղարկուեցան: Անցագրերը շոգենաւներու մէջ դրւած է: Կըսուի Թէ տուն ուղարկելը միայն պատուակ եղած է աքսորելու համար:

Դերվիշ և Փուադ փաշաները պալատի մէջ զինուորական դպրոցի աշակերտներու արտաքսման խնդրոյ համար սաստիկ կուած, անլուր կերպով իրար հայհոյած և լաւ մը իրար տիւած են: Խենթ և հուժկու Փուադը աղէկ մը ջարդած ու աղան ըրած է զԴերվիշ փաշան: Քիչ մըն ալ եթէ ուշ օգնութեան հասնէին, Դերվիշն սպանւած կըլլար: Փուադը զինուորական դպրոցի աշակերտներն ճամբելուն հակառակ է եղեր,

իսկ Դերվիշը կողմնակից և կրցել է համոզել սուլթանին, որն անմիջապէս ստորագրած է ճամբելու իրադէն: Փուռազը իմանալով այս՝ յարձակում է գործեր Դերվիշի վրայ:

Բերայի մէջ գործած 13 սպանութիւններու, նոյնպէս Պոլսի ուրիշ արւարձաններու մէջ գործած սպանութիւններն և վիրաւորումները թուրք Փանատիկոսներու գործ է: Բերայի աղէտի հեղինակները բարձրաստիճան փաշաներու զաւակներն են եղեր, որոնք ելլելու են Նշան թաղի ապարանքներէն և իրենց սխրագործութիւններէն ետքը նորէն իրենց ապարանքները դարձած են ապահով կերպով: Ոստիկանութիւնն այդ շատ լաւ դիտէ, բայց հեռու ձորի մը մէջ գինով զինուոր մը գտեր է, որը կը ցուցնէ իբր հեղինակ այդ սպանութեանց և խաբել կը կարծէ օտարներուն: Սուլթանի հրամանով Նշան թաղը (բոլոր փաշաները հոն կը բնակին) և Բերան պաշարման մէջ են: 50 քայլի վրայ մէկ մէկ ոստիկանով կը հսկեն: Գիշերները Նշան թաղի մէջ արգելեալ է փաշաներուն իրար այցելութեան երթալ: Բոլոր փաշաներու տունները և իրենց ամեն քայլերը կը լրտեսուին. Սուլթան Համիդը վախնալով, որ Ազիզի վախճանն ունենայ սոսկալի կասկածոտ դարձեր է և աջ ու ձախ արիւն կը հղսեցնէ, կը կախէ, կը գլխատէ, որպէս զի իր գահի վրայ մնայ:

Հ Ա Յ Ա Վ Վ Ա Ն Հ Ա Ր Ց Ը Ա Ր Տ Ա Ա Ա Հ Մ Ա Ն Ո Ւ Մ

«Դրօշակի», № 13-ում մենք արդէն համառօտակի ծանօթացրինք եւրոպական մամուլի յայտնի կարծիքների հետ Սասունի կոտորածի վերաբերմամբ:

Այն ժամանակ միջնդեռու եւրոպական մամուլի մի մասը՝ նկարագրելով տեղի ունեցած սարսափները, պահանջում էր հայկական հարցի անյապաղ լուծումը, իսկ միւս մասը՝ յիշուելով մասամբ տաճիկ դեսպանների արած հերքումների վրայ, չէր ուզում հաւատալ, կարծելով այն զուտ երեւակայութեան ծնունդ: Վերջին ժամանակներ, երբ արդէն փաստը փաստ է, երբ տխուր իրականութեան դէմ արդէն կասկածի ոչ մի տեղիք չի մնացել, քաղաքակիրթ աշխարհի ամբողջ մամուլը՝ առանց խորութեան գոյնի եւ ուղղութեան, բացի կաշառածներից, յորդոր է կարգում եւրոպական պետութիւններին բաւարարութիւն տալ հայերի արդարացի պահանջներին, բարեփոխել նրանց դրութիւնը:

Մամուլի այդ բողոքներին միանում է եւ հասարակութիւնը: Տեղի են ունենում բազմաթիւ մեծ միտինգներ Անգլիայում, Ամերիկայում, ինչպէս մեզ գրում են Բօլզարեայի մեր թղթակիցները և այնտեղի մի քանի քաղաքներում: Այդ ժողովներում ասոնաբանները բնաբան վերցնելով Սասունի կոտորածները, տաճիկ զինուորների եւ ջիւրդ պաշտօնականների գործ դրած քստմենլի բարբարոսութիւնները, դատապարտում են այդ զազանութիւնների հեղինակ սուլթանի կառավարութիւնը, բողոքում են պետութիւնների դէմ, որ տանում, թող են տալիս այնպիսի սարսափներ: Միտինգները արձանագրութիւններ են կազմում, ներկայացնում Բերլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւններին, խնդրում նրանց միջամտութիւնը՝ պաշտպանել մի նահատակ ժողովրդի անբախտ զաւակներին, լուծել վերջապէս հայկական հարցը:

Չայն է բարձրացնում եւ հանձարեղ ծերունի Գլադստօնը: «Ժամանակ է, ասում է նա իր մի ճառի մէջ, «Անգլօ-Հայկական» ընկերութեան պատգամաւորներին, ժամանակ է, որ մի ընդհանուր անկէքի աղաղակ, այլ և գործի բարձ-

րածայն անկէք ուղղի այդ դաժան չարագործութեան դէմ: Վիրաւորւած մարդկութիւնը ձայն պետք է բարձրացնի եւ այդ ձայնը հասցնի Սուլթանի ականջին եւ նրան զգայնել տայ, եթէ առհասարակ որ եւ է բան կարող է նրան զգայուն կացուցանել, տեսնելու իր բռնած սոսկալի ընթացքը: Այս սարսափները անպատուութիւն են քաղաքակրթութեան համար, լայն մտքով վերցրած, նրանք ապտակ են մարդկութեանը»:

Բողոքի շանթեր է արձակում եւ Ֆրանսիացի յայտնի գրող տիկին Սեվերինը Ֆրանսիացիներին ուղղած մի նշանաւոր յօդուածում: «Բայց ես զայրանում եմ, բացականում է նա, լուրթեան դէմ, եսասիրութեանից բխած այն եղեռնագործ ապատեալի դէմ, որ դարձնում է աշքրը, փակում ականջները: Օ՛ն, ոտի ել. դու, որ չես ուղղում նայել, կը նայես, երբ ես ստիպւած կը լինեմ բռնել քո ականջներից, որ դարձնեմ քո անտարբեր դէմքը, որ ստիպեմ քեզ նայել սուկումը դէմ առ դէմ, ողջ սոսկումը կոտորածի: Դու, որ չես ուղղում լսել, դու կը լսես աղմուկները, աղաղակները, մահու հռնջիւնները եւ խռպոտ աղօթքները օրհասականների»:

Բողոքներ են կարդացւում եկեղեցական բեմերից (Անգլիայում): Բողոքում են նոյն իսկ հեռու Հնդկաստանի մահմեդական ուլեմները:

Իսկ ինչպէս են վերաբերում, ինչ քայլ արեցին եւրոպական պետութիւնները: Նրանցից մի քանիսի առաջարկութեամբ սուլթանի կառավարութիւնը ստիպւած եղաւ «մի քննիչ յանձնաժողով» ուղարկել («քննել») իր ծառաների քստմենլի արարքը: Իսկ Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսիան ուղարկել են իրենց ներկայացուցիչները:

Թէ ինչ հետեւանք կունենայ այդ, թէ ինչ յայտագիր պիտի ներկայացնեն նոքա, դժուար չէ ենթադրել: Գործի սկիզբը մեզ նախագուշակել է տալիս եւ նրա հետեւանքը: Յանձնաժողովը միմիայն Սուլթանի համար գործ է դնում ամբողջ երկու երկար եւ ձիգ ամիսներ: Նա սկսում է քննութեան գործը: Սուլթանի խորամանկ կառավարութիւնը աշխատում է հեռացնել բոլոր վկաներին, էրզրումի եւ Բիթլիսի հայ բանդարիեալներին հեռացնում, ուղարկում է երկրի խորքերը, կոտորածներին մասնակցած 30⁰ ջիւրդ ընտանիքներ դէպի Իամասկոս, կաշառում կամ նոյն իսկ բռնութեամբ ստիպում սրան-նրան սուտ վկայութիւններ տալ, խանգարում է 3 պետութիւնների ներկայացուցիչներին մտնել այն գիւղերը, որոնք այրւած, քար ու քանդ են արւած: Նա արգելում է եւրոպական թղթակիցներին գնալ Հայաստան, հետեւել քննութեան գործին: Մի խօսքով, նա ձիգ է թափում, գործ է դնում ամեն միջոց, որ մի կերպ ծածկէ ճշմարտութիւնը, խլացնէ դարբերով ճնշւած, հալածւած, տնքող ժողովրդի լաց ու կոծը, արդար բողոքը: Այս բոլորը լաւ տեսնում եւ լուծում են պետութիւնները: Նրանք իրանք էլ համոզւած են տեղի ունեցած կեղեռնագործութիւնների ճշտութեան մէջ: Բայց նրանք լուծում են նրանք մոռացութեան կը տան եւ այս սարսափելի կոտորածները:

«Եւրոպան, ասում է իտալական «Պերրոկէ» ծաղրաթերթը հայկական կոտորածների առթով, որ փութով վազում է ամեն տեղ, ուր կայ ուտելու որ եւ է մի բան, այնքան էլ չի շտապում, երբ հարկաւոր է լինում բարի գործ անել:

«Ճիշտ է, շարունակում է նոյն թերթը, որ վճնել են մի քննութիւն անել: Բայց բոլորն էլ դիտեն, որ քննութիւնները ստեղծւած են իրողութիւնները քննախնդրու համար: Այս պատճառով, եթէ Հայաստանը պետք է սպասի քննութեան հետեւանքին, նա կարող է հանդարտ սրտով գործը պցել ապագայ դարուն»:

Քաղաքական աշխարհի համար բարոյական պարտք, խիղճ, օգնութիւն եւ այլն, շատ խորթ բաներ են: Նա իր անելիքը, իր ամեն մի քայլը համակշռում է որոշ, շօշափելի, եսական շահերով, առանց այդ շահի դուք նրանից օգնութիւն բնաւ մի սպասէք: Մենք արդէն մի քանի անգամ առիթ ենք ունեցել ա-

սել եւ կրկնել, ստիպւած ենք կրկնել եւ այս անգամ: Ազատութիւնը ձեռք է բերուած արեան գնով եւ ոչ դիպու- մատիկական ճանապարհներով եւ զանազան խնդիր-ազեր- սագրերով: Այս մեզ ցոյց է տալիս ամբողջ մարդկութեան պատմական անցեալը, այդ է մեզ սովորեցնում բոլոր ազ- գերի յեղափոխական պատմութիւնը:

Քաղաքակրթւած հասարակութեան եւ մամուլի բողոք- ները, նրանց արոյայայտած համակրական ցոյցերը մեզ խրա- խուսում, ոյժ են տալիս:

Մենք կը մտնենք յեղափոխական գաղափարը ժողովրդի բոլոր խաւերը, մենք կը կազմակերպենք նոր եւ նոր խումբ- բեր ու համախմբւած, միացած, կը կուենք թշնամու դէմ երկրի իւրաքանչիւր մի կէտի վրայ աւելի եւ աւելի մեծ ոյժերով:

Եւ այսպէս յառաջ տանենք ժողովրդի ազատութեան սուրբ գործը:

Ա. Բ. Կ. Ն. Դ. Խ. Կ. Ե.

ՔՐԴԵՐԻ ՔԱՋԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

Հասնանցի քրդերը Մանագիւրտի մօտ գտնուող Ղաարիկ հայ գիւղացիներից մի քանիսին դուրս են քշում բողոքովին մեր ու բորիկ, տանում են մի քանի գեղեցիկ հարսներ ու աղջիկներ եւ ոչխարի պէս մորթում քահանային ու երկու երիտասարդներին:

— Հասնանցի համիդիէ քրդերից 25 ձիաւոր մի գիշեր յար- ձակուում են թէօզեվերան գիւղի բողոքական քահանայի սան վրայ: Դուռը փակւած է լինում: 4 հոգի միասին ա- մենայն ուժով խփում են դուռը կտորելու: Այդ ժամանակ պատելու կինը լուսամտոսի ներսի կողմից սկսում է օգ- նութիւն կանչել: քրդերից մէկը հրացանի մի գնտակով գլորում է թէ պատելու կնոջ եւ թէ նրա ետեւը գտնւած մի մշեցի գաղթական կնոջ: Այդ տեսնելով, պատելու որ- դին չի կարողանում համբերել եւ լէվոլների մի հարւածով գլորում է մի քիւրք: Տուճը պաշարող քիւրդերը տեսնելով իրենց ընկերի ընկնելը, իսկոյն վերջնում են դիակը եւ փախչում: նրանց հետեւում են եւ նրանք, որոնք քիւրք են եղել արդէն գիւղի ոչխարները: Այսպիսով քրդերը աւարի փոխանակ տանում են իրենց սպանւած ընկերով դիակը:

— Ամբողջ Խնուսը անցեալ տարի ենթարկւած էր աւե- րումներին: Տարւած են Ղօզլու գիւղի բոլոր ոչխարները: Ինկիթօյից տարել են 110 ոչխար եւ 12 ձի: Ինկիթօյի եւ Ղօզլու գիւղերի արանքում գտնուած է մի փոքրիկ գիւղ 10 ընտանիքից բաղկացած, որ հիմնել է Ղօզլու գիւղացի Գրէն: Հասնանցի ցեղից 18 ձիաւոր մի գիշեր յարձակուում են այդ Գրէնի տան վրայ, կողոպտում են տուճը, լլկում են կանանց երկու մատղահաս աղջիկ հազիւ են կարողանում ազատել եւ փախչել Ղօզլու քահանային ու ձեւին օգնու- թեան կանչելու: Անգէն հայ գիւղացին չի համարձակուում գնալ աէրութեան հրացաններով զինւած քրդերի վրայ: Բայց այդ ժամանակ գիւղում է լինում իւղբաչին իւր գին- ւորներով, որին եւ դիմում են օգնութիւն խնդրելով: Իսկ իւղբաչին փոխանակ օգնելու, հայտնում է, ասելով, թէ դեռ այդ ձեզ քիչ է, անհատ չնե՛ր: Քահանան եւ ձեւը վրիճները ծած վերադառնում են տուն:

— Քաղկիկ գիւղում Ղիպրանցի քրդերը մի գիշեր յար- ձակուում են Գրիգոր անունով մէկի խանութի վրայ, կո- ղոպտում են եւ իրեն վիրաւորում: Միւս օրը Գրիգորը գը- նում է Խնուս ղայմաղամին բողոքելու: Ղայմաղամը նը- րան բանտարկում է, յայտնելով թէ նա սուտ է խօսում: ոչ խանութ է կողոպտած եւ ոչ քրդեր են յարձակւած, այլ նա Սասունումն է ստացել իր վէրքը: Գրիգորը մի քանի օր բանտի մէջ է մնում, մինչեւ որ մի քանի քախկիկցի հայ եւ քիւրդ գալիս վկայում են, որ Գրիգորը յիւրաքի չի գնացել Սասուն եւ վէրքն ստացել է խանութում: Բայց ղայմաղամը ըստ իր սովորութեան առնում է 10 ոսկի եւ այնպէս բաց թողնում:

— Ախլաթի Սոխորդ գիւղը օր ցերեկով գալիս են 12 հասնանցի ձիաւորներ եւ իջնում իբրեւ հիւր ոէս Գրի- գորի տանը, որ բաւական հարուստ մարդ է Ախլաթում: Քրդերի նպատակն է լինում բարեկամութեամբ կողոպտել այս հարստի տունը: Գրիգոր աղան հասկանալով իրեն գա- լիք վտանգը, դիմում է իր դրացի քաջ Մխիթարի օգնու- թեան: Մխիթարի մի ակնարկով հաւաքուած են գիւղի քաջերը, 22 հոգի իրենց հին շէշխաններով զինւած: Մը- խիթարը, առնելով իր հետ 6 հոգի, մտնում է ներս, ուր քրդերը նստած ճաշելիս են լինում: «Դուք, քրդեր, ասում է նա, եկել էք մեր գիւղը իբր հիւր: բարով էք եկել, մեր աչքի վրայ տեղ ունէք: կերէ՛ք, խմեցէ՛ք ու հեռացէ՛ք, Աստուած բարի ճանապարհ տալ: Իսկ եթէ եկել էք վատ մտքով, տեսնո՞ւմ էք, ահա մենք պատրաստ ենք, 6 այս- տեղ, 16 էլ դուրսը: Մորուած քրդերի թիքէն բերանին է մնում: ամօթահար եւ սարսափած վեր են կենում տեղե- լից եւ հեռանում:

Գրայմաղ

Մեր ընկերներից ոմանք մեզ դիմում են, թէ ինչու չենք պատասխանում ընդհանրապէս յարձակումներին, մեղա- դրանքներին, մութ ակնարկութիւններին եւ այն, որոնք ուղղւած են Դաշնակցութեան դէմ:

Այս սոսկալի շրջանում մեր խիղճը թող չի տալիս ըզ- բաղել ստախօտութիւնների հերքումներով, ուշադրութիւն դարձնել տղայական պոռոտախօտութիւնների վրայ:

Եթէ անցեալ անգամ էլ մենք պահանջեցինք «Հնչա- կից» ապացուցանել փաստերով իր լլտի մեղադրանքը, որովհետեւ դրանով ամբողջ մի կուսակցութեան պա- տիւն էր ցեխտուում:

Այժմ մենք դիմում ենք «Հնչակին» եւ երկարող անգամ պահանջում նրանից, որ նա պարզ աւի իր ասելիքը, իր սպառնալիքները կատարի, որ հիմնւած, կրկնում ենք, փաստերի վրայ ապացուցանի, հաստատի, թէ «Դաշնակ- ցութիւնը» նրա սեփական թղթակցութիւնները գողա- ցել է:

- Նւիրատութիւնների ցուցակը.—
 Աշղաշից 22 ռ., Արմենակից 68 ռ., Թել-ից 100 ռ.,
 Օդս-ից 209 ռ., Բթ-ից 150 ռ., Ելեննդ-ից 31 ռ.,
 Գնձ. Մձ-ից 10 ռ., Գնձ. գիմն-ից 60 ռ. 40 կ., Գնձ. Բ.
 միջ. 60 ռ., Գնձ-ից 180 ռ., Արամից 72 ռ., Գնձ-ից
 400 ռ., Չարդ. Գետ. գ-ից 60 ռ. 20 կ. Արմենակից 100
 ռ., Աշղաշից 30 ռ., Երեկոյթից 131 ռ., Անկելանցից
 33 ռ., Թերթից 35 ռ., Վայծիկ-ից 76 ռ.:

Ամերիկայի Լօվէլ-Մաս. ք-ից Մ. Մ.-ից 1 դօլ. Ֆի- լադէլթիայից Ե. Բ.-ից 1 դօլ.

- Հին հաշից.—
 Վ.-ին ք.-ից Համարձակների միջոցով՝ Մ.-ից 20 օսմ.
 ոսկի, Զ. Դ.-ից 5 ոսկ., Ն. քաղ. Խաչ. Ա. ձեռքով
 5 ոսկ., Ա. 2.-ից 1 ոսկ., Համարձ. Ա.-ի խմբ. 2 ոսկ.
 Վերպակ. Գեր. Վերիս. ք. Տ. Ա.-ից (Մձ 12) 30 ռ.
 փոխանակ պէտք է լինի 30 մարկ: Տ. կօմիտ. 100 օսմ.
 լիր. (Մձ 14) ստացւած է Ալէքսանդրիա ք.-ից Արծիւէն:

Դաշնակցութեան անձանօթներից խնդրում է թըլ- թակցութեան և նուիրատուութեան համար գիմնել.
 L. Boole, 15, Augustus Rd. Hammersmith, W. London.
 Վիեննա. Դաշնակցութեան ազատ տպարան